

XAQUÍN LORENZO FERNÁNDEZ

VIDA

Clodio González Pérez

Museo do Pobo Galego

En Orense, á las nueve del día veintiseis de Junio de mil novecientos siete ante D. Juan Ramos Cerviño Juez municipal de este término y D. Manuel Gomez González Secretario, compareció D. Alfredo Estevez mayor de edad, de profesión empleado, natural de esta Ciudad, domiciliado en idem según cédula personal número siete, haciendo presentación de un impreso en el que manifiesta haber nacido un niño para su inscripción en el Registro civil, y al efecto como tío paterno declara:

Que nació en la casa número treinta de la calle de la Paz de esta Capital el día veintitrés del corriente.

Que es hijo legítimo de D. José Lorenzo Alvarez y de D^a. Joaquina Fernandez Barcia de estado casados de treinta y seis y ventidós años y naturales de Orense y Vigo respectivamente, y domiciliados en el del alumbramiento.

Que es nieto por línea paterna de D. Joaquín Lorenzo Lopez y de D^a. Dolores Alvarez Caballero; y por la materna de D. Perfecto Fernandez Rodriguez y de D^a. Dolores Barcia Boullosa.

Y que á dicho niño se le puso el nombre de Joaquín María Perfecto.

Fueron testigos á este acto D. José Durán Medina y D. Ramón Vazquez Gonzalez, mayores de edad y vecinos de esta población.

Leída que les fué esta acta á las personas que deben suscribirla, la hallaron conforme y firman el Sr. Juez, declarante y testigos, de todo lo cual y sellarla con el de este Registro, yo Secretario certifico. (REXISTRO CIVIL, OURENSE, 1907).

Este documento sinala o comezo da vida de Xaquín Lorenzo Fernández, que se irá desenvolvendo ó longo de pouco máis de 82 anos: na cidade natal; na casa dos avós paternos na aldea de Facós (Lobeira); en Vigo, na casa dos avós maternos; e varias estadías máis ou menos curtas en Compostela, Zaragoza, Madrid, León... A súa existencia non sobresaie por grandes e transcendentais feitos, senón pola constancia, por non arredarse do vieiro que escolleu sendo case un adolescente, cando o primeiro de maio de 1926 –aínda non fixera os 19 anos– ingresa como socio “activo” no Seminario de Estudos Galegos. Dende entón o seu labor a prol da nosa cultura non se detén ata o pasamento:

[...] Pola miña parte, hai algo que me satisface. I é pensar en que durante toda a miña vida traballei por Galicia, que todo o que fixen, fíxeno por Galicia. Millor ou peor. Cada un traballa segundo os talentos que Deus lle deu. Non vou xuzgar o valor da miña obra, pero si, toda ela sen excepción, foi feita pensando en Galicia, traballando por Galicia, mantendo a fidelidade que prometín cando me puxen en contacto con Cuevillas, con Risco, con Otero [...] (ALVARADO, 1989).

Os amigos tratábano de Xocas, hipocorístico de Xaquín xa familiar dende neno, que rematou por xeneralizarse de mozo e máis cando reside en Santiago de Compostela.

Lembro, sobre todo, as fraternais conversas que mantiña con Antonio Fraguas nas xuntanzas do padroado do Museo do Pobo Galego, e que ese era o tratamento, mentres que el a Don Antonio case sempre lle dicía o apelido. E o mesmo os mestres e compañeiros cronoloxicamente maiores (algún deles xa maior que súa nai), ós que trataba sempre de vostede, como Risco, Otero Pedrayo e Cuevillas:

[...] Pois ben, estes homes, a pesar da confianza que tiñan comigo, tratábanme sempre de vostede. Risco chamábame Don Xocas, en ton familiar e bromista. Cuevillas e Otero chamábanme Xocas, pero de vostede. Eu, desde logo, tratábaos de vostede tamén. En cambio Castela, desde o primeiro momento en que me puxen en contacto con el tratoume de “tu” e eu a el tamén de “tu” (BRAXE, L., 1987).

Outra testemuña tamén referida por el:

[...] Lembro cando ingresei na Universidade. Un día cheguei á casa de Cuevillas e este me dixo:

- Home, Xocas, chega vostede a tempo. Teño aquí un artigo para unha revista e quero que o vexa vostede; a ver que lle parece [...] (BRAXE, L., 1987: 6).

Don Xaquín endexamais rexeitou deste hipocorístico nin en familia, pois súa nai chamáballe de neno *Xoquiñas*, e cando xa tiña 25 anos escribe na dedicatoria da separata “Notas pra un cuestionario de Etnografía. Embarcacións”, que fica agora no Museo do Pobo Galego, que saíu no número 111 da revista *Nós*, en 1933: *Pra miña nai, c-unha aberta mui forte, Xocas*.

Dende xa hai moitos anos o *Xocas* por antonomasia é Xaquín Lorenzo Fernández, o mesmo que Ramón Otero Padrayo imaxinou nos témeros días de setembro de 1936 formando parte da procesión da *santa compañía* na que ían os membros máis sobranceiros do Seminario de Estudos Galegos, que axiña afogarían os franquistas e a universidade compestelá, dos que el é por certo o único vivo:

[...] Xocas escuita do crarín guerreiro
a chamada baril e vai ao frente;
aló nun castro esbróanlle un ombreiro
i é o soio vivo qu'hai en tanta xente,

pois forma baixo o sol cos mutilados
e desfila con aire milicario
e por a noite seguindo outros fados
discute o carro envolto no sudario [...] (OTERO PEDRAYO, R., 1998: 34)

OS DEVANCEIROS

A familia de Xaquín Lorenzo pertencía á clase acomodada ourensá, como o evidencia o feito de que seu pai estudase Dereito pero nunca traballase en nada, agás como colaborador de xeito moi esporádico nalgúns xornais republicanos e socialistas vigueses e ourensáns. Os bisavós paternos eran naturais de Calvos de Randín e Lobeira, nacendo o

avó na primeira poboación e a avoa na segunda, pero seu pai xa veu ó mundo en Ourense en 1871, na rúa chamada daquela “de Tetuán” e actualmente de Modesto Fernández, que é a curta calexa con soportais só en parte que vai da praza Maior á praza das Damas.

Joaquín Lorenzo López, o avó, nace en Calvos de Randín e de novo emigra a Arxentina, aínda que a familia é de supoñer que se defendese economicamente ben pois un irmán foi párroco de Lobios, do que Don Xaquín conservaba entre outros obxectos unha fermosa escribanía. Nada puidemos acadar sobre esta etapa da súa vida, só de que chegou a posuír unha estimable fortuna en Bos Aires, tal vez mesmo herdada en parte dalgún parente, e que regresa para a terra natal antes de 1870, quizais enfermo, xa que este ano as familias amañan o seu casamento cunha moza moito máis nova, Dolores Álvarez Caballero (el tiña 45 anos e ela non máis de 20), que nacera en Lobeira pero que a nai –María Matilde– procedía de Calvos de Randín, polo que era coñecida de todos¹.

Casan o 11 de xuño de 1870, o fillo nace o 11 de abril de 1871, e el falece o 11 de outubro do devandito ano. Ó pouco a viúva contrae segundas nupcias con Juan Francisco Estévez, natural de Entrimo, nacendo catro fillos (medios tíos de Don Xaquín), do que un deles, Edmundo, chegou a gobernador civil de León durante a II República e mantivo excelentes relacións co escritor Pío Baroja, sendo ademais un dos testamenteiros. A avoa faleceu moitos anos despois na súa casa de Facós, o 14 de febreiro de 1928.

Polo que atinxe ós bisavós maternos, el era do Ribeiro, Ventura Fernández de Soto, natural da parroquia de San Lourenzo da Pena (Cenlle)², ó que a desamortización e exclaustación truncaron a vocación relixiosa ó pecharse o mosteiro de San Clodio onde era novizo, que logo continuaría no seminario de Tui, pero non rematou por casar coa filla dun boticario alí establecido, natural da parroquia viguesa de Castrelos, sendo tamén desta cidade os demais devanceiros. O avó xa naceu na parroquia de Sárdoma, no lugar de San Roque, e a avoa en Vigo na casa número 17 do Paseo de Alfonso XII, coñecido daquela a nivel popular pola estrada de Baiona que pouco despois de nacer a nai de Don Xaquín (o 11 de febreiro de 1885), se transforma por influencia do político José Elduayen y Gorriti na actual rúa que leva o seu nome, e para a que houbo que destruír boa parte da zona antiga da poboación (como a capela da Misericordia, por exemplo):

[...] compareció D. Perfecto Fernández natural de Sárdoma, término municipal de Vigo, provincia de Pontevedra, mayor de edad, casado, dependiente de comercio, domiciliado en esta ciudad, calle de Alfonso XII, número diez y siete, según la cédula personal núm. 6.468 que exhibe, presentando con objeto de que se inscriba en el Registro civil, una niña al efecto, como padre de la misma declaró:

Que dicha niña nació en su espuesto domicilio el día once del corriente a las ocho de la mañana.

Que es hija del declarante y de D^a. Dolores Barcia, natural de esta ciudad, término municipal de idem, provincia de Pontevedra, mayor de edad, y domiciliada en el del declarante su marido. [...]

Y que a la espresada niña se le pondrá el nombre de Joaquina Ángela María [...] (REXISTRO CIVIL, VIGO, 1885).

Nesta casa naceu Xaquín Lorenzo:
Rúa da Paz, 30 (Fotografía de Xaquín Lorenzo, Museo do Pobo Galego)

Actualmente (xuño de 2004) aínda vive unha media irmá súa, debido a que o avó casou dúas veces, necendo do primeiro matrimonio seis fillos, do que un foi a nai de Xaquín Lorenzo, e do segundo oito, dos que só vive a devandita media tía. Perfecto faleceu en 1949, cando o neto contaba 42 anos, encargándose el de atendela ata o derradeiro suspiro, segundo contan os familiares e, en particular, a súa curmá Dolores Saénz Fernández, o mesmo que fixera antes coa avoa de Lobeira, en 1928, como di neste caso súa nai:

[...] Ella tenía varios hijos, pero el mío fue quien la acompañó y recojó el último suspiro [...]³.

José e Joaquina –ela era 14 anos máis nova– coñecéronse en Vigo cando el era colaborador dos xornais socialistas *Solidaridad* e *La Lucha*, antes do 31 de decembro de 1905, pois nesta data xa lle dedica un pequeno poema no periódico *Madrid Cómic*o, o que testifica que eran noivos. As relacións rematan o 19 de agosto de 1906 co casamento na igrexa de Santa María de Vigo:

[...] Que á mi presencia ha procedido el presbítero D. José Martínez Doural, por delegación del cura párroco de la Iglesia de Santa María, á unir en matrimonio canónico á los referidos Dn. José Lorenzo Álvarez, de edad treinta y cinco años, de estado soltero, natural de Orense, vecino de Vigo, hijo legítimo de D. Joaquín y de D^a. Dolores y á D^a. Joaquina Fernández Barcia de edad de veintium años, de estado soltera, natural de Vigo [...] (REXISTRO CIVIL, VIGO, 1906).

O BERCE: OURENSE E LOBEIRA

O matrimonio establece a residencia en Ourense, no número 30 da rúa da Paz (agora corresponde ó 26), na casa que mercara o bisavó Joaquín logo de volver da Arxentina, onde nacen os dous fillos: *Joaquín María Perfecto*, o 23 de xuño de 1907, e *Jorge Edmundo Vicente*, o 11 de febreiro de 1910. Don Xaquín nace na capital, pero non rexeita cando alguén pensa que é de Lobeira:

[...] En primeiro lugar, dise que eu son de Lobeira. A verdade é que nacín en Ourense [...] E eu, por aquilo de que “non con quen naces senón con quen paces”, deixo dicir dese xeito, porque a verdade é que me sinto limiao, procedendo das dúas bandas da Limia Baixa; son, pois, “dos da néboa” e teño a vaidade de que como tal asinen a miña nacementa [...] (LORENZO FERNÁNDEZ, X., 1988)⁴.

Na casa de enfrente naceran antes ca el, en 1884 e 1888, respectivamente, Vicente Risco e Ramón Otero Pedrayo, como o testemuñan as placas que campan na mesma: *O Concello de / Ourense / no centenario do / nacemento de / Don Vicente Risco / 1 outubro 1984*. E na outra: *Eiquí naceu, viviu e morreu / o Patriarca das Letras / Galegas / D. Ramón Otero Pedrayo / 1888-1976*.

A súa nenez transcorre entre Ourense e Facós, e xa menos en Vigo. Das tres poboacións a máis querida foi a do concello de Lobeira, por ser onde residía a avoa paterna,

onde a familia pasaba as vacacións e tamén porque alí coñeceu a vida e os costumes campesinos:

[...] Nós alí non eramos os fillos do señorito. Os nosos compañeiros eran os fillos dos labregos cos que andabamos; recordo ir con eles roubar froita á nosa propia horta, na que podíamos coller o que quixésemos sen ir roubar, pero a gracia estaba niso, precisamente. Asistimos a todas as faenas comunitarias do campo, tiñamos un mallo máis pequeno [...] Así funme pondo en contacto co campo de Galicia. E vía que ao chegar a Ourense para retomar os estudos, os rapaces da cidade descoñecían completamente o que era o campo [...] (FERNÁNDEZ LÓPEZ, R., 1984).

A influencia do pai, José Laurentino, coñecido polo pseudónimo de *Tabarra*, será notoria, tanto nel como tamén no irmán Xurxo. En Compostela, onde cursa Dereito, colabora na revista estudiantil *Café con Gotas*, en particular dende o ano 1892, sobre todo con caricaturas e cadros humorísticos, aínda que tamén insire algúns textos. Publica artigos noutros periódicos, como *El Liberal* (Madrid), *Barcelona Cómica*, *La República* (Ourense), *Solidaridad* (Vigo), *La Asociación* (Vigo), *La Lucha* (Vigo), *El Socialista* (Madrid), etc. Un cadro humorístico seu, “En el baile nacional”, acadou o segundo premio de caricaturas do xornal madrileño *El Liberal*, en 1903, o que lle deu sona de bo debuxante. Tamén é autor de dous folletos redactados, segundo parece, por encargo da Juventud Socialista de Ourense: *Nuestras ideas* e *El Régimen Socialista*. Faleceu novo, ós 52 anos, o 27 de novembro de 1923, constituíndo o seu enterro un acontecemento na cidade pola gran cantidade de xente que acompañou o cadaleito ata o cemiterio de San Francisco, como daba conta ó día seguinte o xornal ourensán *La Zarpa*:

[...] figuraban obreros de los distintos gremios, que a pesar de ser hora de trabajo, acompañaron al cadáver hasta la morada postrera [...] (GONZÁLEZ PÉREZ, C. 2003: 41).

Vicente Risco, que naceu na mesma rúa da Paz, na casa de enfrente e, polo tanto, sabía ben de como se desenvolvía a familia Lorenzo Fernández, afirma ó referirse ó proxenitor:

[...] Moi logo encomenzou tamén as súas leituras, guiadas e escollidas polo pai, que tiña unha bibrioteca ben fornecida de libros bós. O pai era quen lle’iba dando os libros aos dous irmáns, formándolles o gusto, dende pequenos, e evitando que lêran parvadas. Así que tiveron dende logo iste precioso auxilio. Os rapaces eran pau de obra, mais foron de cote ben guiados e coidados con sabencia polo amor intelixente dos seus pais [...] (RISCO, 1934: 63).

Tamén foi el quen se encargou de ensinarlles ós dous fillos a ler, a escribir e a contar, por iso dicía nunha entrevista Don Xaquín:

[...] Eu en realidade non fun nunca á escola porque o meu maestro foi sempre o meu pai. Unicamente unha tempada antes de ingresar no Instituto, dixo meu pai: “Bueno, vas ir ó colexio este, ós Villares”, rexido por don Amador e don Saturnino Villar, “con obxecto de que te poñas en contacto con outros rapaces que son os que van ser compañeiros teus de

Nesta casa finou Xaquín Lorenzo (Facós, Lobeira)
(Fotografía de C. González Pérez)

bachillerato. De maneira que convén que vaias pra que te vaias familiarizando con eles”. E pra eso fun. O demais, a preparación toda, o mesmo que a das asignaturas do bachillerato era meu pai, o noso maestro [...] (VARA, 1999: 93).

Particularidade que confirma a nai nun pequeno diario que aínda se conserva, case só referido ós fillos. Do maior escribe:

Joaquín María Perfecto / 1907 / Nacimiento: Domingo 23 de Junio a las 11 de la mañana / Habló: el 24 de Noviembre / Primeros pasos: 25 de Mayo de 1908 / Día 22 de Julio de 1910: talla 0'92 [...] Joaquín es terco y rencoroso pero tiene otras cualidades que por las buenas que son, nos compensa los malos ratos que nos dá con su genio arrebatado. / Es muy cariñoso y aunque a veces contesta mal nos quiere mucho [...] 16 Enero 1914: Aprende las primeras letras y los números (primera lección) / 25 de Abril: Sabe leer / Lee cantidades de 9 cifras [...] El 12 de Octubre de 1915 va por primera vez al colegio [...]

ESTUDOS: OURENSE E COMPOSTELA

Ós dez anos ingresa no Instituto General y Técnico da súa cidade, no curso 1917-18, no que remata o bacharelato, título que lle expide a Universidade Compostelá o 27 de xuño de 1923. Nos últimos cursos un dos seus profesores foi o veciño Ramón Otero Pedrayo, que tomara posesión da cátedra de Xeografía e Historia o primeiro de outubro de 1921, como lembra na resposta do discurso de ingreso de Don Xaquín como membro numerario da Real Academia Galega, acto que se desenvolve en Celanova o 16 de setembro de 1951:

[...] Cuenta que Joaquín Lorenzo fue alumno suyo en el Instituto de Orense y cómo, con su aplicación, su tenacidad y su entusiasmo, logró alcanzar en plena juventud un lugar destacado en el campo de la arqueología moderna. Asocia, en un emotivo recuerdo, a este triunfo del joven arqueólogo orensano, el nombre de su hermano Jorge, muerto hace años, cuando los dos, en plena vida universitaria, se habían lanzado ya por el camino que conduce a la investigación con bríos juveniles y aciertos de elegidos [...] (“LOS ACTOS...”, 1951).

O 30 de agosto de 1923 matricúlase na Universidade de Compostela, pero só da materia de Historia de España:

Sr. Decano de la Facultad de Filosofía y Letras
Don Joaquín Lorenzo Fernández, natural de Orense, provincia de id. de 15 años de edad [...]

Que habiendo terminado los estudios que comprenden el Bachillerato en el instituto de Orense, y deseando ampliarlos en esta Facultad.

Suplica a V.E. le sea admitida la mencionada matrícula [...] ⁶

Examínase en setembro, pero non aproba. Ó pouco tempo fina o pai, o 25 de novembro de 1923, agravándose aínda máis a situación familiar ó ter que ir a nai á Arxentina para arranxar certos problemas que lles xurdiran co administrador dos bens que posuían en Bos Aires. No curso seguinte, 1923-24, volve a matricularse por libre pero só de tres materias, das que non aproba ningunha. Matricúlase no curso 1924-25 tamén por “enseñanza no oficial”, e unha vez máis suspende as tres en xuño, aprobando só “Historia de España” en setembro.

No curso 1925-26 matricúlase na Facultade de Dereito tamén por ensino libre, pero non se presenta en ningunha das dúas convocatorias, polo que decide abandonar os estudos. Nesta época reside o máis do tempo con súa avoa en Lobeira, atopándose precisamente con ela cando falece o 14 de febreiro de 1928. A estadiá en Facós aprovéitaa de abondo, para recadar datos etnográficos, cantigas, refráns... Nestes anos, por exemplo, compila o *Cantigueiro popular da Limia Baixa*, que cando se publica en 1973 advirte no limiar que a inmensa maioría das cantigas xa eran descoñecidas polos veciños:

[...] Eu teño unha experiencia. Ata o ano 1932 estiven recollendo cantigas da terra da Limia Baixa. Publiqueinas –son preto de tres mil– e xa non encontro alí unha soa persoa que saiba esas cantigas. Perdéronse totalmente. E son, xa digo, recollidas ata o ano 1932. De entón para acá non recollín ningunha, e as xentes de alí xa non as coñecen. É unha cousa que se está perdendo. É como quen tira unha cousa polo río abaixo e non a colle no momento en que a ten á man: despois a auga lévaa e non se volve ver: E eiquí ocorre o mesmo. Esto váisenos [...] (VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, A., 1999: 53).

Outra mostra fidedigna do seu labor é a de que por estes anos publica catro artigos en *Nós* e tamén o primeiro libro, en colaboración con F. López Cuevillas: *Vila de Calvos de Randín. Notas etnográficas e folklóricas* (Seminario de Estudos Galegos, Santiago de Compostela, 1930).

Seu irmán Xurxo matricúlase por libre en maio de 1929 na Facultade de Ciencias da Universidade Compostelá, pero logo decide ir para Madrid e facer Arquitectura, que troca no curso 1930-31 por Filosofía e Letras (sección Historia) na Universidad Central. Xaquín convénceose para que volva e xuntos matricúlanse en Compostela como alumnos oficiais no curso 1931-32. Aproveitan a estadía (viviron nunha pousada que estaba no número 8 da praza de San Miguel dos Agros) para traballar no Seminario de Estudos Galegos, á vez que tamén participan activamente na vida universitaria, como destacado membro da FUE (*Federación Universitaria Escolar*) pola que entra como representante na Xunta de Goberno da Universidade no mes de outubro de 1932, en substitución de Carballo Calero. Xunto con Francisco Fernández Del Riego, Raimundo Aguiar Álvarez, José Antonio Rodríguez Tenreiro e César González-Seco Seoane, é un dos encargados da campaña que se desenvolve 1933 a prol do manifesto “Aos Escolares, aos Universitarios, aos galegos”, asinado por 25 estudantes en representación de tódalas facultades, en defensa dos seguintes postulados, segundo a “acta reservada” do 23 de marzo do devandito ano:

- [...] 1º - Exaltación de la Universidad Compostelana.
- 2º - Revisión del profesorado universitario.
- 3º - Acusación de los profesores universitarios que tienen abandonadas sus cátedras y que se caracterizan por su falta de labor extrauniversitaria, siempre ajenos a todos los grandes problemas que Galicia y la Universidad diariamente plantean.
- 4º - Galleguización de la enseñanza.
- 5º - Creación de cátedras permanentes de cultura gallega.
- 6º - Participación de los escolares en la dirección del Boletín de la Universidad, en el cual debieran publicarse los trabajos de investigación hechos por escolares de positivo merecimiento.
- 7º - Colegiación obligatoria de Doctores y Licenciados. [tachado]
- 8º - Desacumulación de cátedras [...].⁷

Toma parte en varias escavacións arqueolóxicas como alumno da Facultade da que dependía o Instituto de Estudos Regionales, sobresaíndo as dos castros de Borneiro e Baroña, que aproveita para recadar datos para os traballos “Do cancionero de Borneiro (Cabana)” (1932) e “Notas etnográficas da parroquia de Borneiro” (1936)⁸, e “As dorñas do Porto do Son” (1934).

O pertencer ó Seminario de Estudos Galegos, contar con publicacións en galego, dar conferencias, defender abertamente a nosa cultura e pertencer á FUE, ocasionáronlle serios enfrontamentos con varios profesores antigaleguistas e, en particular, co de Historia, Carmelo Viñas Mey, de tal xeito que por consello dalgúns profesores e dos amigos deciden os dous irmáns abandonar esta universidade e matricularse como alumnos libres na de Zaragoza:

[...] Mais por fin, ao comenza-lo curso de 1933-34, os irmáns Lourenzo, por causas que tiñan que ver co seu galeguismo, tiveron que deixar a Universidade de Santiago pra írense a Zaragoza. Tamén alí traballou o Xurxo arreo. Segueu os seus estudos, adiantou nos seus escritos, recolleu e deprendeu cantos aragoneses, esculcou co irmán no follore d'aquela terra [...] (RISCO, V., 1934:67).

Todo ía normal na capital maña ata que de súpeto a Xurxo se lle presenta unha infección (a causa da mesma non está clara), que remata en *septicemia séptica* –segundo a partida de defunción– a consecuencia da que fina o día 3 de abril de 1934. O velorio foi na sé do Partido Galeguista de Ourense, recibindo sepultura no cemiterio de San Francisco (GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2003: 117).

Xaquín só volve a Zaragoza para rematar Filosofía e Letras no mes de setembro do devandito 1934. O súbito pasamento do irmán foi, sen lugar a dúbidas, o suceso máis doloroso da súa vida, xa que os dous traballaban nas mesmas angueiras, tiñan iguais intereses culturais e ambos profesaban un enorme amor a Galicia:

[...] De primeiras, Xurxo e Xaquín Lorenzo eran soio nomes, quizáis un soio nome, que sonaba mozo, sabido e galego. Logo, moi cedo na miña lembranza, Xurxo morría nun aura de leenda e a súa ialma, os seus traballos e a súa galeguidade enxel transmigraron a Xaquín. De cómo un segue vivendo noutro, eu non teño coñecemento máis afervorado e patético, ben si que velaíño na pudorosa sentimentalidade de Xaquín [...] (LÓPEZ CID, X.L.,1983).

Ó rematar Filosofía e Letras pasa algún tempo en Madrid, onde traballa no Centro de Estudos Históricos, á vez que prepara oposicións. No mes de novembro de 1939 é nomeado profesor interino de Xeografía e Historia do instituto de Ourense, da cátedra que era de Otero Pedrayo pero da que fora afastado por resolución da “Junta Técnica del Estado” do 21 de agosto de 1937. Seguía no curso 1941-42. En outubro de 1942 oposita de novo, como se deduce da seguinte carta de Xesús Carro García a Xosé Ramón e Fernández-Oxea, que se atopaba en Madrid, do 17 do devandito mes:

[...] Hacia esa irán Darío González, Xocas y Fraguas, como opositores, penoso papel [...]º

Ou lle sucedeu o mesmo que a Afonso Vázquez, que o suspenderan o ano anterior porque fora do Seminario:

[...] Nuestro amigo Alfonso Vázquez ha salido catedrático de Instituto. Había hecho oposiciones, al mismo tiempo, en un tribunal donde figuraba Viñas Mei (cepa torta) y, teniendo el número tres, le ha suspendido, alegando que, en lo político, había sido del Seminario. ¡Qué tal!; ¡Cómo hasta este extremo se nos persigue! [...]º

Desiste do ensino público, e no curso 1942-43 xa era profesor do colexio privado “Cardenal Cisneros”, do que foi copropietario e director, ó fronte do que bota ata o ano 1981 en que se xubila cando contaba 73 anos. Durante algún tempo tamén impartiu clase na Academia Bóveda e no colexio dos irmáns Villar. É de subliñar o seu labor a prol da nosa cultura, e máis tendo en conta a época e tamén de que se trata dun centro privado. Adoitaba encargar traballos ós alumnos maiores sobre diferentes temas, entre os que non faltan os referidos ó carro, ós cultivos, ás cantigas populares, á vivenda, ós oficios, etc., procedentes de diferentes puntos xeográficos da provincia de Ourense. Don Xaquín sabía da importancia destes traballos dos alumnos e por iso dispuxo que se conservasen no Museo do Pobo Galego:

[...] Eu teño encargado traballos destes moitas veces a alumnos meus, e téñenme feito e traído cousas moi interesantes sobre determinados aspectos. Por exemplo encol do cultivo do millo ou do corte da leña, de calquera cousa destas, nunha parroquia determinada. Estes traballos que eu recollía leveinos pra o Museo do Pobo Galego [...] (VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, A., 1999: 53).

A REVISTA NÓS E O SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS

Nós empeza a andaina no mes de outubro de 1920, cando Xaquín ten 13 anos, moi preto da súa casa, na rúa de San Domingos, baixo a dirección de V. Risco. Avelino Abuín de Tembra conta que xa cando vivía o pai algunha vez tiña asistido ós parladoiros que se organizaban na sede da redacción, pero o proxenitor nunca chegou a colaborar e el empezaría a facelo varios anos despois, no mes de xuño de 1927 (ABUÍN DE TEMBRA, A., 1982).

Por esta época insire o primeiro artigo na prensa, “A fala galega”, no xornal vigués *El Pueblo Gallego*, o 8 de setembro de 1926, na sección “Tribúa aberta”, na que tamén se poden ver colaboracións de V. Risco, F. Bouza-Brey, V. Casas, L. Carré, J. de Loira, etc. Aínda que publica algúns artigos máis nos xornais, o número é moi reducido: *La Zarpa* (29-VIII-1930), *El Eco de Santiago* (22-IV-1933), *El Pueblo Gallego* (4-X-1934), *Heraldo de Galicia* (3-VI-1935, 2-XII-1935), *O Correo do Porto* (10-III-1959), e, por suposto, *La Región*, no que hai varios, dos que algúns pola extensión e contido xa cómpre consideralos como traballos de investigación, como ocorre co publicado o 9 de xuño de 1955: “Muestras de religiosidad popular. Los ex-votos como testimonio de una devoción”.

Dende que empeza en 1927 en total insire en *Nós* once artigos, entre os que sobre saen “Un casamento en Lobeira” (outubro de 1928) feito en colaboración con Xurxo e ilustrado con dous deseños de *Tabarra* (é dicir, do pai); e “As dornas do Porto do Son”, ilustrado neste caso con once debuxos da súa autoría (xuño-xullo, 1934).

O seu labor non se cingue unicamente ós artigos, senón que tamén participa en diferentes actividades xunto cos principais redactores, sobre todo cos tres veciños, Risco, Otero Pedrayo e Cuevillas. Vai ser un deles, o último, quen o presenta e apadriña en 1926 para socio do Seminario de Estudos Galegos. Así foi como se desenvolveron os feitos segundo contou máis dunha vez, logo de que fixera un carriño de pau nunha das vacacións en Lobeira:

[...] Ó comezalo curso tornéi a Ourense e un meu parente faloulle a Cuevillas, non sei con que motivo, do carriño que eu figura. Cuevillas quíxome coñecer e unha noite fun ó Club, onde il ía á serán, co meu enredo na bolsa. Mostreillo; ollouno de vagar, leu as notas que eu esquirbira e mandóu precurar uns libros que tiña no gabán. Cando llos trougueron, deumos e díxome:

-Tome. Co que vostede tén e co istes libros, faga un estudo encol do carro [...]

E il foime amostrando o que había de positivo neste aspecto da ciencia, e foi alumeando pra min ese ente creador e conservador que é a ialma popular, espertando no meu peito un fondo amor a esa ciencia e, sobor de todo, ó pobo que a orixina, iste noso pobo, sempre tan

Os dous irmáns: Xaquín e Xurxo, o 10 de agosto de 1912
(Arquivo familiar Sáenz Fernández)

novo e tan vello, tan sabio e tan iñorante; iste pobo que produz sabios e artistas sen precisar pra elo de grandes sabios nin de grandes artistas; iste pobo, en fin, que vive no día de hoxe co pensamento posto nun pasado lonxano e a esperanza nun futuro iñorado e pra quen o presente conta pouco [...] (LORENZO FERNÁNDEZ, X., 1957: 136).

Remata o traballo sobre o carro que Cuevillas presenta no Seminario de Estudos Galegos, como era preceptivo para ingresar como socio activo na douta institución, feito que tería lugar en maio de 1926:

No salón social, o 1º do maio.

O Sr. Tobío leúu o traballo de ingreso que presenta D. Xoquín Lorenzo, encol do: “Carro Galego”.

A seguido leúuse o do Sr. Magariños Granda: “Acougos (poesías)”.

E ergéuse (sic) a sesión.

Sant-Yago 1 do maio do 1926.

(asinado: Lois Tobío Fernández)¹¹

Este encontro co ilustre arqueólogo dá outros froitos, pois xa antes de ingresar no Seminario, cando ten 18 anos, empeza a acompañalo nos seus traballos de campo:

[...] Faguía xa tempo, dende o ano 1925, que eu colaboraba con Cuevillas diste xeito, unhas veces soio, como nas necrópoles dolménicas de Maus de Salas, nas de Entrimo, nos castros de Troña ou San Cibrao de Las; outras na súa compañía, como na Vila de Calvos de Randín ou en Santa Marta de Velle [...] (LORENZO FERNÁNDEZ, X., 1986: 4).

De entón en adiante o seu labor vai ser moi desigual, distinguíndose tres tempadas: na primeira asiste ás xuntanzas de cando en vez, recompila datos, cantigas, refráns... Traballa en Ourense sobre todo á sombra de Risco e de Cuevillas, pero quizais máis do segundo, pois vai ser durante este tempo cando redactan o libro *Vila de Calvos de Randín. Notas etnográficas e folklóricas*, que publica o Seminario de Estudos Galegos en 1930, moi ben ilustrado para aquela época con 45 figuras (algunhas con varios deseños) e 14 láminas de fotografías, todo da autoría de Xaquín Lorenzo, entre os que non faltan debuxos de obxectos da mesma casa dos seus devanceiros, na que nacera o avó paterno.

A situación tórnase diferente ó longo da segunda tempada, que vai dende o comezo do curso 1931-32 ata o remate do 1933-34, en que os dous irmáns trocan a matrícula de Compostela para Zaragoza. Como residen en Santiago, ademais de dedicarse a investigar, tamén desempeñan cargos na dirección do Seminario: o primeiro foi para el o máis importante de todos, de tal xeito que o marcou para o resto da vida, ó ser nomeado na sesión do 15 de outubro de 1932 conservador do Museo Etnográfico, xunto co crego Xesús Carro García:

Don Sebastián González García, Secretario del Seminario de Estudios Gallegos,

CERTIFICO: Que según resulta del libro de acuerdos de este Seminario, el miembro del mismo Don Joaquín Lorenzo Fernández, fue designado en la reunión del Consejo Director celebrada en 15 de Octubre de 1932, para dirigir el Museo Etnográfico de este Centro.

Y para que así conste y a petición del interesado expido la presente con el V^oB^o del Presidente y el Sello del centro, en Santiago a siete de Diciembre de 1933.

El Secretario: Sebastián González.

V^oB^o, El presidente: Salvador Cabeza¹².

Tanta importancia lle daban a este museo, pois daquela o único de carácter etnográfico que había en Galicia era o pequeno que tiña o propietario do balneario de Mondariz na parroquia de Pías (Pontearreas), que chegan a afirmar que

[...] Con soilo que se conseguira dotar â nosa Terra do Museu Etnográfico, o paso da nosa xeración non tería sido en balde [...] (“OS ACTOS...”, 1926:14).

A inauguración tivera lugar o 14 de marzo de 1926 (mes e medio antes do seu ingreso no Seminario), e estaba instalado nun local cedido pola Sociedade Económica de Amigos do País no edificio do colexio de San Clemente, dentro dos actos da homenaxe á erudita portuguesa Carolina Michaelis de Vasconcellos.

O 29 de outubro tamén de 1932 os dous irmáns pasan a formar parte da Comisión Directora, el como Contador e o irmán como Secretario de Actas. Ademais Xaquín tamén pertence á Comisión de Publicacións. O seu compromiso vai a máis, e na sesión do primeiro de novembro do devandito ano acórdase que sexa un dos encargados de preparar a edición dos “Manuales do Seminario de Estudos Galegos”.

Remata varios artigos verbo dos que levaba traballando dende algúns anos antes: o 18 de xaneiro de 1933 presenta unha comunicación sobre dous temas totalmente diferentes, o primeiro foi “Notas etnográficas de Lobeira: o liño e a lá”, que se publicará no tomo VI de *Archivos*, en 1934; e o segundo “Notas para un cuestionario de etnografía: embarcacións”, que sae na revista *Nós* poucos días despois da exposición, o 15 de marzo. En 1933 presentáronse dous traballos nos que sabemos que colaborou: un a nome de Florentino L. Cuevillas e V. Fernández Hermida, “Estudo etnográfico da parroquia de Santa Marta de Velle”, que se publica como libro tamén co seu nome tres anos despois, *Parroquia de Velle*. E outro o 2 de febreiro, que é de Cuevillas con seu irmán Xurxo: “Catálogo de Castros da Terra de Lobeira”, que sae na revista *Nós* nos números 116 a 118 (15-VIII a 15-X), no que o noso biografado consta como colaborador en particular ó referirse ás acrópoles da Coroa, O Crasto, O Coto da Vila e O Coto de San Adrao.

A terceira e última tempada da súa relación co Seminario volve a ser semellante á primeira, pero coa mágoa de que xa faltaba Xurxo, que era o seu mellor colaborador. Asiste a algunhas xuntanzas, investiga, fai traballo de campo, doa pezas para o museo... No curso 1934-35 é nomeado “socio conselleiro” co gallo de non residir en Compostela, categoría que lles corresponde a

[...] todos os socios do Seminario que haxan ocupado algún cargo na Comisión Directora. Istes Conselleiros permanentes o serán do Consello Director por dereito propio; e de eiquí o seu nome¹³.

Participa como conferenciante na Semana Cultural Galega que se desenvolve no Porto entre os días 31 de marzo e o 6 de abril de 1935, organizada polo Seminario e por varios profesores da universidade portuense, dos que algúns eran socios (Mendes Correa, Santos Júnior, Pires de Lima, etc.). Pronunciaron conferencias, entre outros, Otero Pedrayo (o discurso inaugural), Risco, Fernández Del Riego, Parga Pondal, Carro García, Castelao, Filgueira Valverde, Xaquín Lorenzo... No ano vindeiro, 1936, tería lugar a Semana Portuguesa en Galicia, pero as circunstancias políticas de todos coñecidas que teñen lugar logo do 18 de xullo frustran a celebración da mesma (FILGUEIRA VALVERDE, X., 1993; CARRO OTERO, J., 1994). Tamén participa pouco despois como conferenciante no primeiro Curso de Extensión Escolar que se celebra no instituto de Pontevedra.

Todo se derruba a partir do 18 de xullo de 1936, ó pechar as portas o Seminario de Estudos Galegos, que ficaba no edificio do Colexio de Fonseca e, en particular, o Museo Etnográfico no salón artesoadado. Os seus fondos rematan por pasar á Universidade, sobre todo a biblioteca que é trasladada de mala maneira o 31 de decembro de 1941, como lle conta por carta Carro García a Xosé Ramón e Fernández-Oxea:

[...] Se acarretó en el mismo día por medio de un carricoche tirado por un penco y con cestas llevadas por mujeres. Los libros iban en montones, todos mezclados y cayendo por los suelos, sin cuidado alguno. Las gentes, ante semejante espectáculo, quedaba pasmada y preguntaba de qué se trataba. Los mozos y porteros respondían: "Es la biblioteca de los galleguistas". Supóngase el gran disgusto que he llevado. Me parecía increíble que se pudiese realizar acto tan salvaje [...]¹⁴

Grazas a esta institución traba relación con varios intelectuais tanto galegos, como a nivel do Estado Español e tamén estranxeiros. Entre os conterráneos cóntanse, entre outros, Fraguas Fraguas, Filgueira Valverde e Bouza Brey; e dos de fóra algúns portugueses e alemáns. Con quen máis chegou a intimar foi, sen dúbida, co etnógrafo, folclorista e arqueólogo Joaquim Rodrigues dos Santos Júnior, moi coñecido polas investigacións arqueolóxicas nas colonias africanas; a amizade mantense ata o pasamento, o do noso intelectual pouco tempo antes, cunha interesante correspondencia e tamén encontros persoais co gallo de diferentes actos aquí e nas terras lusas, datando a derradeira carta do amigo portugués do 30 de abril de 1989, pouco máis de dous meses antes do pasamento (GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2003: 112). Tamén se relacionou e mantivo correspondencia con Alberto Vieira Braga, Ruy da Serpa Pinto, Mario Cardoso, Adelino A. de Sousa Araujo, etc.

Foi nesta douta institución onde empeza a relacionarse co dialectólogo alemán Fritz Krüger, director do Seminario de Filoloxía Románica da universidade de Hamburgo, e tamén con varios dos seus discípulos, en particular con Hans Schneider, que

traballou verbo dos dialectos do val do Limia e chegou a pasar algúns días na casa de Lobeira:

[...] Xocas cita o día de noiteboa do ano 1933, estaba pasando con eles as vacacións en Lobeira o entón estudante Hans Schneider, os veciños foron cantar “os reises”, botaron as gabanzas, “os vivas” e lembraron tamén o escolante forasteiro:

Nos días da miña vida
xa vin un cacho de pan;
que por moitos anos viva
o señorito alemán.

E o “señorito alemán” soubo agradecer tan afectuoso saúdo cun improvisado cuarteto:

Nos días da miña vida
xa pasei por unha feira;
que por moitos anos viva
a xentiña de Lobeira.

Corenta anos despois volveu Schneider a Galicia, estivemos con el pero a penas se lembraba das historias pasadas. Sempre pasa así, hai xente que sabe usar moi ben a sorna do esquecemento (FRAGUAS FRAGUAS, A., 1996:17).

Mostra da importancia destas relacións é o de que publicase 17 traballos en revistas portuguesas [o primeiro foi “O tardo (Notas de mitoloxía popular galega)” (1934)], e o último, “Metamorfosis dunha casa castrexa” (1973), e ata que chegase a inserir algún artigo xornalístico, coma “O varapau” no *Comércio do Porto* (10 de marzo de 1959), traducido por Ernesto Veiga de Oliveira, autor de *Festividades Cíclicas em Portugal*. Xaquín Lorenzo tamén foi socio correspondente da *Associação dos Arqueólogos Portugueses* de Lisboa, e membro do *Clube Filatélico de Portugal*.

Por F. Krüger publica dous traballos en alemán, un verbo dos diferentes tipos de freos dos nosos carros (“Die Bremse am galizischen Wagen”) e outro sobre a vivenda na Limia Baixa (“Das Bauernhaus im unteren Limiabecken (Prov. Orense, Spanien)”, na revista *Volkstum und Kultur der Romanen*, en 1938 e 1943, respectivamente. Cando o filólogo xa residía na Arxentina publicou na súa homenaxe “Cierres de fincas en el SE. de Orense (Galicia)” (1952).

Don Xaquín conservou sempre a memoria do vello Seminario, dos ditosos anos que pasara en Compostela na compañía de seu irmán Xurxo, e dos mestres e amigos que foron para toda a vida:

[...] No Seminario de Estudos Galegos había algo extraordinario: o plano de igualdade en que estaban todos; chegaba un alí e os demais facían que se sentira coma un deles; non se vía autoridade, senón consello, axuda; dábanlle entrada a un principiante para que opinase, para obrigalo a traballar; a ninguén se lle preguntaba nunca alí pola súa opinión política, relixiosa, en absoluto: íase traballar nun centro científico; o demais non tiña importancia. O que había era unha irmandade de ideas en canto a Galiza: eu reafirmeime na idea que levaba dende o comezo, de que se debe un a Galiza, de que ten que traballar por Galiza, e non pensar se o que un fai ten valor ou non; o tempo e a posteridade dirán (FERNÁNDEZ LÓPEZ, R., 1984).

A GUERRA CIVIL: TEMPO DE SILENCIO

Se culturalmente sempre tivo por mestres e guieiros ós tres veciños (Risco, Otero Pedrayo e Cuevillas), o mesmo sucederá no plano político, como o amosa a súa pertenza dende novo á “Mocedá Galeguista d’Ourense”, que logo pasa a denominarse “Irmandade Galeguista”, e que na xuntanza do 1 de maio de 1930 se acorda que o presidente sexa Risco, o vicepresidente Cuevillas e el e o irmán, 3º e 4º secretarios respectivamente. Pertence logo ó Partido Nacionalista Republicano polo que Otero Pedrayo consegue a cadeira de deputado nas Cortes Constituíntes, pero a comezos de decembro de 1931 deciden fusionarse con outros grupos para crear o Partido Galeguista, do que sempre se considerou un dos fundadores:

[...] -Eu fun un dos fundadores do Partido. Eramos, que eu poida lembrar, Otero Pedrayo, Cuevillas, Risco, Amador Villar, Monxardín, Eleuterio González, o meu irmau, López Trasancos, Peña Rei e outros que non recordo. Fundámolo nos sótanos do que hoxe é local do Orfeón, e estaba alí o que me parece era o Café Unión. Foi polo ano trinta ou trinta e un. Dende entón eu pertencín ó Partido. Fundáronse despois as Mocedades Galeguistas, pero nin meu irmau nin eu perteñecimos xa a elas. E fun do Partido hasta o ano trinta e seis en que se dissolveu oficialmente polo goberno militar. E o mesmo que cáseque todos aqueles homes, fun expedientado, fun sancionado, e dende entón permanecín ó marxen de toda actividade política [...] (ALVARADO, 1985).

Intervén nalgúns mitins, en particular á prol do Estatuto de Autonomía, pero non sobesae como político, sen posible comparanza con Castelao, Bóveda, Otero Pedrayo ou outros compañeiros de Ourense e Compostela.

O 18 de xullo de 1936 estaban el e a nai en Facós. Non saben ben que facer: primeiro pensar fuxir para o veciño Portugal, que a fronteira queda a poucos quilómetros da casa, pero logo deciden volver para Ourense. No intre en que os militares e os falanxistas se fan donos da cidade empeza a mobilización, sendo os primeiros mozos aqueles que cumpriran o servizo militar polo sistema de “cuotas”, é dicir, aboando unha determinada cantidade e non facendo máis que algunha instrución, xa que eran polo xeral de familias acomodadas que, agás contadas excepcións, se supoñía que estarían da banda dos sublevados. Conta 29 anos e incorpórase co grao de cabo ó Rexemento de Infantería Zaragoza número 30, que o inmediato primeiro de agosto sae cara á fronte mineira ástur-leonesa.

O día 12 do devandito mes de agosto atopándose en Villablino (León) cae gravemente ferido, sen case entrar en combate, apreciándosele segundo o parte médico

[...] herida de arma de fogo con entrada en tercio medio del cuello y salida por parte superior de espalda con parálisis de plexo braquial tipo Erb (superior) y lado derecho. Pronóstico grave [...]¹⁵

Bota algúns días en León e logo evacúano para o hospital de Ourense, pasando o 4 de setembro a residir na súa casa, tempo que pasa na compañía dos amigos máis íntimos que á vez que o veñen visitar tamén aproveitan para organizar un pequeno parladoiro do que

son asiduos, entre outros, os tres veciños. En febreiro de 1937 trasládase a Valladolid para efectuar unha intervención cirúrxica no Grupo de Clínicas Militares de “Las Francesas”, e o 31 de decembro do devandito ano o tribunal médico militar da Coruña decláralo inútil para continuar no exército (GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2003: 140).

Pasa o tempo entre Ourense e Lobeira, dedicándose principalmente a ler, a recadar datos e a debuxar, ata que en novembro de 1939 é nomeado profesor interino de Xeografía e Historia do instituto da súa cidade natal, pero por pouco tempo, pois no curso 1942-43 xa forma parte do claustro do profesorado do colexio privado Cardenal Cisneros. No abandono do ensino público contou o feito de que o 28 de abril de 1941 o “Juzgado Instructor Provincial de Responsabilidades Políticas de Orense” lle incoase expediente polo seu labor galeguista, xunto con outros amigos, como Otero Padrayo, Cuevillas, Xosé Ramón e Fernández-Oxea, etc.

[...] Estos expedientes se instruyen por orden del Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas de La Coruña, por lo que, todas cuantas personas tengan conocimiento de cual haya sido la conducta política social de los mencionados, así como cuales sean los bienes de su pertenencia, está en la obligación de ponerlo en conocimiento de este Juzgado o del correspondiente al que tenga su domicilio el declarante, haciéndose saber además, que ni el fallecimiento, ni la ausencia, ni la incomparecencia del presunto responsable detendrá la tramitación y el fallo del expediente [...] ¹⁶

Segundo parece foi sancionado con 35.000 pesetas, pero non se sabe de certo a cantidade que chegou a pagar, ou mesmo se non foi nada.

DO GRUPO “M. MACÍAS” Ó MUSEO DO POBO GALEGO

Malia que a situación política é totalmente hostil á cultura, el non por iso deixa de traballar e de colaborar en varias revistas, tanto de aquí como tamén portuguesas, sendo nas segundas onde pode publicar algún artigo en galego. Coopera coa Comisión provincial de Monumentos Históricos y Artísticos, que creara o primeiro museo na cidade en 1845, dando a coñecer algúns estudos no seu boletín dende 1939, entre os que é de subliñar a versión castelá das “Notas etnográficas da parroquia de Borneiro” que ía saír no volume VII de *Archivos* do Seminario de Estudos Galegos.

Grande afeccionado á fotografía dende novo, non se cinguiu soamente a fotografar obxectos etnográficos e arqueolóxicos, senón que ata chega a facer algunhas innovacións de carácter técnico, modificando os obxectivos, adicionando lentes, etc. (VEGA PATO, T., 1999: 35). Tamén proba sorte co cine, sendo seu o guión da curtametraxe *El hombre y el carro* (versión galega, *O home e o carro*), que o cineasta ourensán Antonio Román roda en Lobeira no verán de 1940.

Ó pouco de rematar a Guerra Civil, chega Xesús Ferro Couselo a Ourense como director do arquivo provincial, entre os que habrá dende entón unha amizade fraterna.

O 7 de xaneiro de 1942 constitúese o grupo Marcelo Macías de colaboradores do Museo Arqueolóxico Provincial, ó que pertence Xaquín Lorenzo e do que dende 1982 será o presidente.

Por esta época tamén se crea en Santiago de Compostela o Instituto P. Sarmiento de Estudos Gallegos, co gallo de encher o oco cultural do desaparecido Seminario de Estudos Galegos. O seu labor case se limita a colaborar na revista *Cuadernos de Estudios Gallegos*, na que publica en total once traballos, a maioría deles con Florentino L. Cuevillas, M. Rubén García Álvarez e Fermín Bouza Brey; e o libro *Inscripciones romanas de Galicia. IV. Provincia de Orense* (1968) en colaboración con Álvaro D'Ors e F. Bouza Brey.

Como xa viña facendo dende os anos mozos, non se esquece da arqueoloxía, tomando parte activa en varias escavacións, e máis dende que en 1946 é nomeado colaborador da Comisaría de Excavaciones Arqueológicas, xunto con Ferro Couselo, Taboada Chivite, Chamoso Lamas, García Álvarez, etc.

Participa coa Coral De Ruada, da que era vogal asesor, sobre todo en 1948 en que se encarga de redactar co gallo de ser Ano Santo Compostelán un texto de evocación histórica titulado *Camino de Santiago*, que consta de cinco cadros e un limiar, nos que se conxugan o texto e diferentes pezas de música popular, consonte o lugar xeográfico por onde pasan os peregrinos (VALES, X., 2000).

O 16 de setembro de 1951 ingresa na Real Academia Galega como membro numerario, tendo lugar o acto no mosteiro de Celanova. O discurso versou sobre *La casa gallega*, e a resposta correu a cargo de Ramón Otero Pedrayo. Foi, sen dúbida, o primeiro grande recoñecemento de todo o labor como etnógrafo e arqueólogo, dende que empezara a publicar na revista *Nós* en 1927.

Por estes anos traballa arreo percorrendo toda Galicia na achega de datos para a súa grande obra: *Etnografía. Cultura material*, que será o volume II da *Historia de Galiza* que dirixe Otero Pedrayo (Bos Aires, 1962). Trátase do libro máis importante publicado deica hoxe verbo da nosa Etnografía; ademais do texto conta con 351 figuras (a maioría de varios obxectos) e 163 fotografías, todo da súa autoría. As obras seguintes en importancia son a dedicada ás inscricións romanas, feita con Á. D'Ors e F. Bouza Brey (Compostela, 1968), e o *Cantigueiro popular da Limia Baixa*, que malia que sae en 1973, o traballo de recompilación fixérao antes de 1932. O seu derradeiro libro é o *Refraneiro gallego*, editado pola editorial Castrelos de Vigo en 1983.

Traballa, colabora, dá conferencias, intervén en toda clase de actos culturais..., principalmente en Ourense, ata que en 1976 se constitúe o padroado do Museo do Pobo Galego, do que é nomeado presidente, cargo que ostenta ata o pasamento. Este museo é o herdeiro daquel que con tanto esforzo creara o Seminario de Estudos Gallegos, e do que el fora director por algún tempo, pero que desbaratara a sublevación militar de 1936. Cando xa tiña 70 anos presentiu que aínda había a posibilidade de que se fixese reali-

Xaquín e Xurxo con súa nai, c. 1930
(Arquivo familiar Sáenz Fernández)

dade unha das arelas máis queridas da xuventude, que era a de que Galicia contase cun museo etnográfico, no que se recollesen os apeiros, ferramentas, costumes... dos devanceiros, para que as xeracións vindeiras soubesen como era a vida antes no campo, no mar, a vivenda, as construcións auxiliares, etc. Da mesma arela tamén participaban outros vellos compañeiros, como Antonio Fraguas:

[...] Mais había un ideal, un soño pra facer o grande Museo de Galicia, da Etnografía Galega, que, ó cabo de medio século, está organizándose baixo a súa presidencia. A larga espera, pra moitos longa noite de pedra, non foi cousa nosa, foron as circunstancias [...] (FRAGUAS FRAGUAS, A., 1983).

O 29 de outubro de 1977 foi para el un dos grandes días da súa vida: o ministro de Cultura, Pío Cabanillas Gallas, inaugura as primeiras salas do Museo do Pobo Galego con sede no antigo convento compostelán de San Domingos de Bonaval. A mostra máis elocuente do aprecio que sentiu por esta institución é a que a deixase herdeira da biblioteca, parte do arquivo fotográfico e dos dereitos de autor de todas as publicacións. Presidiu o padroado por derradeira vez o 17 de decembro de 1988:

[...] En realidade nós queremos todo no Museo do Pobo Galego. Porque cando se fala da cultura dun pobo non é só a cultura popular. Hai que ter en conta que a cultura popular dá despois lugar, valga a redundancia, á cultura culta [...] Así o Museo do Pobo Galego comeza por aí, pola prehistoria, e logo claro, imos reunir todo o que poidamos en canto a eses obxectos materiais de cultura [...] Pero por outro lado tampouco queremos que o Museo do Pobo Galego sexa unha obra morta. Non queremos que o Museo sexa un cuarto onde se meten en frascos con alcohol uns exemplares de cousas pra que as xentes as vexan, non. Queremos algo vivo, e ese algo vivo farase a base de publicacións, a base de conferencias, a base dalgunhas exposicións [...]

Porque a etnografía está nun perigo gravísimo e a xente non se dá conta deste perigo. Un castro ou as ruínas dunha vila romana, por exemplo, se non se escavan hoxe, escávanse dentro de cincuenta anos, as cousas están alí soterradas, esas xa non se perden. En cambio as cousas que o pobo usa, que vai desbotando, esas desaparecen. Hoxe xa é difícilísimo encontrar algunhas cousas destas do pobo. Hoxe un arado de madeira xa é difícil, unha cambela costa Dios e axuda dar con ela. Agora andamos eiquí atrás de conseguir unha barca “de dornas” do río Miño que desapareceron practicamente. E dese xeito, hai outras moitas cousas que se están perdendo definitivamente, que hai que recollelas agora, porque é o intre agora, en canto deixemos pasar uns anos, de todo eso non queda xa nada, e naturalmente esas cousas convennos conservalas. A única maneira de entender un pobo é o entender a cultura dese pobo, e a cultura é a cultura popular, que esa non se improvisa nin pode vir de fóra porque esa é obra do mesmo pobo. É tan obra do pobo como é o idioma. Nós non podemos esperar pra comunicarnos que nos veñan traer unha lingua de fóra. Temos que usar a nosa, o galego, e a nosa cultura ten que estar basada nesa cultura popular; na cultura que fixo o pobo. Poden vir de fóra mestres da pintura ou da escultura ou da literatura, do que non poden vir é mestres que sean capaces de facernos un arado de madeira ou de facernos unha agra-de ou de montarnos un muíño de rodicio [...] (VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, A., 1999: 51, 52, 53).

Nos últimos anos da vida o seu labor é recoñecido por todos: premio Ramón Otero Pedrayo (1982), Fillo Predilecto da provincia de Ourense (1983), presidente de honra do Pedrón de Ouro (1983), Corista de honor e mestre de Galeguidade da coral De Ruada (1983), Premio Trasalba (1983), Medalla Castelao da Xunta de Galicia (1984)... o concello de Muíños dedícalle unha rúa (1985), o concello e comunidade educativa do colexio público de Bande acordan que o centro leve o seu nome (1989), etc.

Confiou no futuro e, sobre todo, na xente nova, que é a que pode seguir o vieiro dos homes da Xeración Nós e da Xeración do Seminario de Estudos Galegos, á que el pertence:

[...] A min prodúceme unha grande satisfacción ver como aquela semente de antes do ano 1936 que despois durante 40 anos tivo que estar acougada, xorde hoxe na xuventude actual. Vexo que estes rapaces novos senten unha curiosidade enorme por coñecer Galiza, por coñecer aos galegos, por coñecerse a si mesmos e por traballar por Galiza [...] (BRAXE, L., 1987:6).

EN LOBEIRA

Como fixo sempre ó longo da vida, non quere agora deixar de pasar varios días de lecer en Lobeira, máis que por fuxir das calores estivais da capital, para falar cos veciños, algúns compañeiros dende nenos cando xuntos ían roubar a froita á súa horta, descansar á sombra do magnolio que trouxera súa avoa de Santiago de Compostela, lembrar tempos pasados e persoas queridas que se foron para sempre... Non andaba ben de saúde, pero non por iso rexeita de ir a Facós, á patrucial casa do Outeiro.

Ventaba dende algún tempo que se aproximaba a fin, que as forzas ían a menos e que xa case non podía escribir e menos debuxar:

[...] Eu teño oitenta e dous anos e a ista idade un está un pouco máis alá de todas estas cousas.

Cando un chega a ise intre, que chamou Pío Baroja “a derradeira volta do camiño”, xa ten un que mirar para atrás porque por diante non ten xa nada. O camiño rematou [...] (ALVARADO, 1989).

A noitiña do 18 de xullo de 1989 falecía só na casa de Facós, sen molestar a ninguén como sempre tentou de facer ó longo de toda a vida, como lembraba na homilía do funeral celebrado na catedral ourensá o seu amigo Monseñor Miguel Anxo Araúxo:

[...] Pero xa aquí nos encontramos cun xeito especial de ser enfermo. A eiva de Xocas era súa exclusiva; mostrouse sempre moi celoso de que ninguén participase nela; gardouna para os seus adentros, atendíaa como podía e non molestou a ninguén, nin sequera para morrer [...] (ARAÚJO IGLESIAS, M.A., 1989: 70).

Recibiu sepultura no panteón familiar do cemiterio de San Francisco de Ourense, onde tamén descansan o sono eterno moitos dos seus amigos e mestres: Ramón Otero Pedrayo, Florentino L. Cuevillas, Xosé Ramón e Fernández-Oxea, Leuter González, Afonso Vázquez Monxardín...

No mes de febreiro de 1986, tres anos antes do pasamento, o filólogo Elixio Rivas Quintas, natural do concello de Xunqueira de Ambía, dedícalle o seguinte poema, co que rematamos esta biografía de Don Xaquín Lorenzo Fernández, do amigo e mestre Xocas, no que lembra a súa orixe “querquerna”, do pobo antigo que habitou as terras do Limia e ó que lle dedicara en 1938 un cumprido traballo feito en colaboración con Florentino L. Cuevillas, “Sôbre arqueología do territorio dos Querquernos”, publicado na *Revista de Guimarães*:

Ó XOCAS

Labrado na raigaña dun carballo,
 querquerno roxo de fraguenta terra;
 añado espírito, dourado,
 en longa andaina e sempre arredor dela.
 Leal amigo dos amigos
 e amigo da nosa xente toda;
 alma fidalga, limpa, nobre,
 que aínda para mostra queda.
 Cos pés no chau, que de folla amarelea,
 furgando nas entrañas o seu misterio olla
 e cara o alén, que xa lumbriga, enxega.
 Home, non de terra allea ou recomposta,
 senón da anterga, enxebre e milleirenta:
 A que circunda ó castro que o cruceiro alonga (RIVAS QUINTAS, E., 1990-91).

BIBLIOGRAFÍA

Fontes documentais

- Arquivo Histórico Diocesano, Ourense: San Vicente de Lobeira; Santiago de Calvos de Randín; San Lourenzo da Pena.
 Arquivo Histórico Provincial de Ourense: Registro civil de Matrimonios del Ayuntamiento de Orense (1863-1870); Federación Universitaria Escolar (FUE).
 Arquivo Histórico Universitario, Compostela: Expedientes académicos.
 Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos: Seminario de Estudos Galegos.
 Museo do Pobo Galego: Xaquín Lorenzo Fernández.
 Registro Civil de Zaragoza
 Rexistro Civil de Lobeira
 Rexistro Civil de Ourense
 Rexistro Civil de Vigo

Publicacións

- ABUÍN DE TEMBRA, A., 1982: "Galicia amencer. Un epígono de 'Nós': Xaquín Lorenzo", *El Ideal Gallego*, A Coruña, 30 de maio.
 ALVARADO, 1985: "Xaquín Lorenzo: Eu estou disposto a traballar polo Partido Galeguista...", *La Región*, 3 de febreiro.
 ALVARADO, 1989: "Un home e un nome para esta data: Xaquín Lorenzo", *La Región*, 17 de maio.
 ÁLVAREZ, R. (coord.), 2004: *Día das Letras Galegas, 2004. Xaquín Lorenzo, Xocas*, Universidade de Santiago de Compostela.
 ARAÚJO IGLESIAS, M.A., 1989: "Xaquín Lorenzo Fernández, 'Xocas'", *Encrucillada*, 64, setembro-outubro.
 BRAXE, L., 1987: "Xaquín Lorenzo, Xocas", en *A sombra inmensa de Otero Pedrayo*, A Nosa Terra, Vigo.
 CARRO OTERO, J., 1994: "La 'Semana de Galicia' en Portugal, en 1935", *El Correo Gallego*, 27 de febreiro.
 COIRA, P. / FERNÁNDEZ, M.A. / ACUÑA, E. / LOZANO COELLO, E., 2004: *O carro e o home. O cine de Antonio Román e Xaquín Lorenzo*, Xunta de Galicia – Museo do Pobo Galego.
 FERNÁNDEZ LÓPEZ, R., 1984: "Xaquín Lorenzo: O galego non necesita patrocinios de ninguén", *Faro de Ourense*, 17 de maio.
 FIDALGO SANTAMARIÑA, J. A., 2004: *Xoaquín Lorenzo Fernández, 1907-1989. Memoria do home e o etnógrafo*, Concello de Ourense.
 FILGUEIRA VALVERDE, X., 1993: "O Seminario de Estudos", *La Voz de Galicia*, 14 de outubro.
 FRAGUAS FRAGUAS, A., 1983: "Sinfonía de amor á terra", *La Voz de Galicia*, 16 de xuño.
 FRAGUAS FRAGUAS, A., 1996: "Lembranza de Don Xaquín Lorenzo Fernández", *Tecnoloxía tradicional: Dimensión patrimonial e valoración antropolóxica. Actas do Simposio Internacional In Memoriam Xaquín Lorenzo*, Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela.

- GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2003: *Xaquín Lorenzo Fernández*, “Xocas”, 1907-1989, Ed. Toxosoutos, Noia.
- GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2004-1: “O rodicio do tempo: O Coedo”, *Galicia Hoxe*, Santiago de Compostela, 24-xaneiro.
- GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2004-2: *Xaquín Lorenzo*, “Xocas”, colección “A Nosa Memoria”, Xunta de Galicia.
- GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2004-3: “Xaquín Lorenzo e Compostela: Do Seminario de Estudos Galegos ó Museo do Pobo Galego”, *Raigame*, 19, Ourense, maio.
- GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2004-4: “Xaquín Lorenzo Fernández e o Seminario de Estudos Galegos (SEG)”, *Congreso sobre Xaquín Lorenzo*, Xunta de Galicia.
- GONZÁLEZ REBOREDO, X. M., 2004: *Vida e obra de Xaquín Lorenzo*, Ed. Galaxia, Vigo.
- LÓPEZ CID, X. L., 1983: “Un home intemporal”, *La Voz de Galicia*, 16 de xuño.
- LORENZO FERNÁNDEZ, X., 1957: “Cuevillas, etnógrafo”, en *Homenaxe a Cuevillas*, Ed. Galaxia, Vigo.
- LORENZO FERNÁNDEZ, X., 1986: *Castro de Cameixa. Campañas 1944-46*, en colaboración con FL. CUEVILLAS, Xunta de Galicia.
- LORENZO FERNÁNDEZ, X., 1988: “Algunhas notas de rectificación e gratitude”, *La Región*, 5 de novembro.
- “Los actos conmemorativos del primer centenario del nacimiento de Curros Enríquez en Celanova”, 1951, *La Región*, 18 de setembro.
- MATO, A., 2001: *O Seminario de Estudos Galegos*, Ed. do Castro, Sada.
- “Os actos do Seminario d’Estudos Galegos”, 1926, *Nós*, 28, 15 de maio.
- OTERO PEDRAYO, R., 1998: *A estadea ou Pranto polo Seminario de Estudos Galegos*, Museo do Pobo Galego, Santiago de Compostela.
- RISCO, V., 1934: “Xurxo Lourenzo Fernández, 1910-1934”, *Nós*, núms. 124-125, abril-maio.
- RIVAS QUINTAS, E., 1990-91: “Ó Xocas”, *Boletín Auriense*, XX-XXI, Ourense.
- VALCÁRCEL, M., 2004: *Xoaquín Lorenzo. Vida e obra*, Ed. Xerais, Vigo.
- VALES, X., 2000: “Xaquín Lorenzo e De Ruada. Noticia da evocación histórica ‘Camino de Santiago’”, *Boletín Auriense*, XXX, Ourense.
- VARA, A., 1999: “Lembranzas de nenez”, *Raigame*, 9, decembro.
- VÁZQUEZ GONZÁLEZ, B. / GONZÁLEZ REBOREDO, X. M., 2004: *Xaquín Lorenzo. O herdeiro de Nós*, Fundación CaixaGalicia.
- VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, A., 1999: “Xoaquín Lorenzo, 1979”, *Raigame*, 9, Ourense, decembro.
- VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, A. (coord.), 2004: *Xoaquín Lorenzo, 1907-1989. Unha fotobiografía*, Edicións Xerais – Museo do Pobo Galego – Consello da Cultura Galega, Vigo.
- VEGA PATO, T., 1999: “Xocas. Fotógrafo e debuxante. Fotografado e debuxado”, *Raigame*, 9, decembro.
- VILAR ÁLVAREZ, M., 2004: *Diccionario. Xaquín Lorenzo “Xocas”*, tres Editores, Santa Comba.

NOTAS

- 1 María Matilde, filla de solteira, debeu ir para Facós de criada, onde tivo esta filla de solteira, que recoñece como pai Vicente Álvarez pero cando xa ten oito anos, en 1857. Debido a isto a avoa de Xaquín Lorenzo figura primeiro como María Dolores Fernández, pero logo ademais de ser recoñecida polo pai tamén debeu ser recoñecida a nai, constando entón como María Dolores Álvarez Caballero (Arquivo Histórico Diocesano, Ourense: “San Vicente de Lobeira”, “Santiago de Calvos de Randín”).
- 2 Naceu no Coedo. Dáse o caso curioso que neste pequeno lugar tamén veu ó mundo o pai de Eladio Rodríguez González, a quen se lle dedicou o día das Nosas Letras correspondente ó ano 2001 (GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2004-1).
- 3 Museo do Pobo Galego (MPG): Xaquín Lorenzo Fernández.
- 4 Tamén se dicía o mesmo do pai, de que naceira en Lobeira, cando xa veu ó mundo na rúa de Tetuán (agora Modesto Fernández) da capital, o 11 de abril de 1871. Unha mostra é a nota necrolóxica de *La Zarpa* (28-novembro-1923): “[...] Al lado de la carroza se veían mujeres del pueblo donde naciera el finado y la directiva en pleno de la Sociedad Agraria

- de Lobera que hizo el viaje desde aquella tierra para mostrar la gratitud debida a su fundador [...]”.
- 5 Arquivo familiar da súa curmá Dolores Saénz Fernández.
 - 6 Arquivo Histórico Universitario, Santiago de Compostela (AHUC): Expedientes académicos, Lorenzo Fernández, Joaquín.
 - 7 Arquivo Histórico Provincial de Ourense: FUE, C-9183.
 - 8 Este traballo formaba parte do volume VII da revista *Arquivos* do Seminario de Estudos Galegos, pero non se chegou a rematar por mor da Guerra Civil de 1936, polo que foi editado de novo en 1942, pero en castelán, no *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense* (GONZÁLEZ PÉREZ, C., 2003: 225 e 234).
 - 9 Instituto P. Sarmiento de Estudios Gallegos (IPSEG): Seminario de Estudos Galegos.
 - 10 Ídem. Carta de Carro García a Xosé Ramón e Fernández-Oxea, 29 de novembro de 1941.
 - 11 IPSEG: Seminario de Estudos Galegos.
 - 12 MPG: Xaquín Lorenzo Fernández.
 - 13 IPSEG: Seminario de Estudos Galegos.
 - 14 Ídem.
 - 15 MPG: Xaquín Lorenzo Fernández.
 - 16 *Boletín Oficial de la provincia de Orense*, 26 de xullo de 1941; e *Boletín Oficial del Estado*, 6 de agosto tamén de 1941.

Tumba de Xaquín Lorenzo no cemiterio de San Francisco de Ourense
(Fotografía de C. González Pérez)